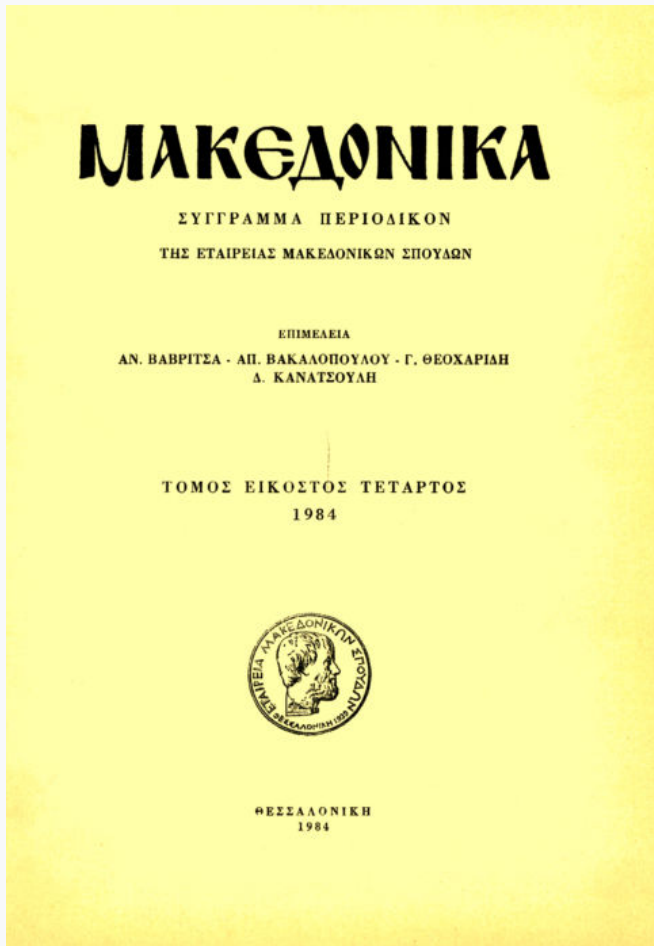

Μακεδονικά

Τόμ. 24, Αρ. 1 (1984)

Παλαιογραφικές έρευνες στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη

Γεώργιος Κ. Παπάζογλου

doi: [10.12681/makedonika.264](https://doi.org/10.12681/makedonika.264)

Copyright © 2014, Γεώργιος Κ. Παπάζογλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπάζογλου Γ. Κ. (1984). Παλαιογραφικές έρευνες στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. *Μακεδονικά*, 24(1), 139–153. <https://doi.org/10.12681/makedonika.264>

ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗ

1. *Περγαμηνά φύλλα χειρογράφων κωδίκων τοῦ 8ου-13ου αἰώνα ἰδιωτικῆς συλλογῆς*

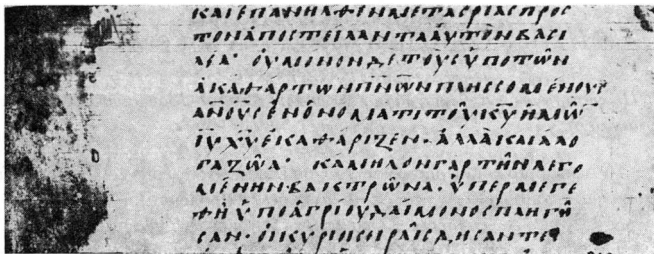
Τὸ Δεκέμβριο τοῦ περασμένου χρόνου ἔπεσαν στὰ χέρια μου περγαμηνὰ σπαράγματα χειρογράφων, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὴν ἰδιωτικὴ συλλογὴ τοῦ πατρὸς Ἰωσήφ Ἀλεξάνδρου. Ὁ παραπάνω ἱερωμένος, σεβαστὸς φίλος, εὐγενικὰ μοῦ ἔδωσε τὴν ἄδεια νὰ τὰ μελετήσω καὶ νὰ προχωρήσω στὴν παρουσίασή τους. Ὅπως θὰ φανεῖ, πρόκειται γιὰ δύο περγαμηνὰ φύλλα μεγαλογράμματης γραφῆς τοῦ 8ου-9ου αἰ. καὶ γιὰ πέντε περγαμηνὰ φύλλα μικρογράμματης γραφῆς τοῦ 10ου-13ου αἰ. ὅλα μαζί προέρχονται ἀπὸ τέσσερα διαφορετικὰ χειρόγραφα¹.

α. Δύο φύλλα μεγαλογράμματης γραφῆς τοῦ 8ου-9ου αἰ.

Διαστάσεις φύλλων 16,7×21,9 ἐκ., διαστάσεις γραμμῆς ἐπιφανείας 10×18 ἐκ. περίπου· τὰ φύλλα ἔχουν ἀποκοπῆ στὴν ἄνω ὄα, στὸ ὕψος τοῦ πρώτου στίχου, μὲ αἰχμηρὸ ἀντικείμενο, ἔτσι πὸς τὸ τερνινὸ ὕψος τῶν φύλλων νὰ ὑπολείπεται κατὰ 3 ἢ 4 ἐκ. τοῦ ἀρχικοῦ. Διακρίνονται εὐκρινέστατα οἱ χαρακώσεις, 30 ὀριζόντιες καὶ 4 κάθετες, ἀνὰ δύο δεξιὰ καὶ ἀριστερά, σὲ ἀπόσταση 0,6 ἐκ. ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη. Οἱ κάθετες ἐσωτερικὲς χαρακώσεις ἀπέχουν 9,3 ἐκ. ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ ἐξωτερικὲς 10,5 ἐκ.. Οἱ διάστιχες ἀποστάσεις συνήθως ἔχουν ὕψος 0,6 ἐκ., καὶ ἡ γραφὴ σπάνια ξεπερνᾷ τὸ πλαίσιο πὸς ὀρίζει καὶ ἡ δευτέρη κάθετη γραμμὴ τῆς χαρακώσεως στὸ δεξιὸ περιθώριο. Τὸ κείμενο ἀρχίζει στὰ ἀριστερὰ πάντοτε ἀπὸ τὴν δευτέρην γραμμὴ τῆς χαρακώσεως· στὸ μεσοδιάστημα (ἀνάμεσα στὶς δύο κάθετες χαρακώσεις στὰ ἀριστερὰ) καλλιγραφεῖται στὸ φ. 1^α ἕνα Π, στὸ φ. 1^β ἕνα Δ, στὸ φ. 2^α ἕνα Η καὶ στὸ φ. 2^β ἕνα Ο (τὰ ὁποῖα, ὡς σημειωθεῖ, εἶναι ἀπλὰ ἀρχικὰ λέξεων, ὄχι ἀρχικὰ παραγράφων). Τὸ χρῶμα τῆς μελάνης σήμερα εἶναι ἀνοιχτὸ καστανὸ.

1. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀναμφισβήτητο παλαιογραφικὸ ἐνδιαφέρον πὸς μᾶς κινεῖ στὴ μελέτῃ τῶν περγαμηνῶν φύλλων, ἡ παρουσίασή τους πιθανότατα θὰ ὀδηγήσει στὸν ἐντοπισμὸ τῶν χειρογράφων ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται (ἂν γιὰ καλὴ μας τύχη σώζονται) καὶ στὴν ἐπανατοποθέτησιν τῶν φύλλων στὴν ἀρχικὴ τους θέση, πὸς εἶναι καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ σημεινεῦ τους κτήτορα.

Τὰ δύο περγαμινὰ φύλλα, πού ἔχουμε στὴ διάθεσή μας, ἔχουν ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ κάποιου τετραδίου· ἔτσι, ἂν τὸ τετράδιο ἦταν 16/λίδο, τὸ σημερινὸ δίφυλλο θὰ ἀντιστοιχοῦσε στὰ φύλλα 4 καὶ 5 τοῦ τετραδίου.

Εἰκ. 1. Δείγμα γραφῆς ἀπὸ τὸ δίφυλλο τοῦ 8ου-9ου αἰ.

Στὴ διαπίστωση αὐτὴ μᾶς ὀδηγεῖ τὸ γεγονός ὅτι τὸ κείμενο τοῦ φ. 1^ν συνεχίζεται ὁμαλὰ στὸ φ. 2^ρ, ὅπως καὶ τὸ ὅτι ἡ σημείωση στὴν κάτω ὄα τοῦ φ. 1^ν συνεχίζεται καὶ καλύπτει καὶ ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν κάτω ὄα τοῦ φ. 2^ρ. Τὰ τέσσερα φ. μᾶς διασώζουν τμῆμα πιθανότατα ἀπὸ βίο, ἄγνωστο ποιοῦ, ἀγίου: («ἄρχοντας τῆς Παλαιστίνης δοθῆναι καὶ σὺν θεμαβερθῶν» — «μόνος δὲ ὁ μακάριος ὑπολειφθεὶς ἀπήνησεν αὐτῇ καὶ ἐλάλησεν αὐτῇ συ»). Σὲ πολὺ νεότερα χρόνια μὲ μικρογράμματη γραφή, καὶ ἀπὸ δύο τουλάχιστον χέρια, γράφηκαν οἱ σημειώσεις πού συναντοῦμε στὸ περιθώριο καὶ στὶς ὄες τῶν φφ. Ἐνα χέρι γράφει στὸ ἄριστερό περιθώριο τοῦ φ. 1^ν, μὲ μαύρη μελάνη: «ἐγὼ εἰμι τὸ ἄλφα καὶ ὦ» (Αποκ. 1.8.(21.6)), «ἐγὼ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου» (Joh. 8. 12), «ὃ [...] τὸ φός, ἐκίνος μαρτις μου περὶ τοῦ φωτός», ἐνῶ δεύτερο χέρι μὲ μελάνη χρώματος ἀνοιχτοῦ καστανοῦ γράφει: φ. 1^ν, ἄριστερό περιθώριο, «αὐτοὶ ἐκ τῆς χειρὸς σου ἀπάσης [...] ἐν λάκκῳ καινῷ [...]», κάτω ὄα (καὶ συνέχεια στὴν κάτω ὄα τοῦ φ. 2^ρ), «καὶ πάντες τοὺς μετεωρισμοὺς / σου ἐπήγαγες ἐπ' ἐμέ. ἐμάκρυνας / τοὺς γνωστούς μου ἀπ' ἐμοῦ // ἔθεντό με βδέλειγμα ἑαυτοῖς / παρεδόθην καὶ οὐκ ἐξεπορεύομην» (Ps. 87 (88). 8-9).

Ἡ γραφή εἶναι λειτουργικὴ μεγαλογράμματη, ἢ λεγομένη κεκλιμένη ὀξυκόρυφη (ogivale inclinata), πού ἀποτελεῖ τὸν ἀρχαιότερο τύπο τῆς ὀξυκόρυφης μεγαλογράμματης (τῆ γραφῆ αὐτῇ οἱ παλαιογράφοι συνηθίζουν νὰ ἀποκαλοῦν σλαβικὴ κεφαλαιογράμματη)¹. Στὰ περγαμινὰ φύλλα πού ἐξετάζουμε ἡ γραφή εἶναι κομψὴ καὶ ἄνετη μὲ μία ἐλαφρὰ κλίση τοῦ ἄξονα τῶν

1. E. I. Mioni, Εἰσαγωγή στὴν ἐλληνικὴ παλαιογραφία (μετφρ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη), Ἀθήνα 1977, 74.

γραμμάτων πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὰ γράμματα Η, Κ, Μ, Ν, Π, τετραγωνίζονται, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ Ε, Θ, Ο, Σ, πὺ ἀποκοτῶν ἕνα σχῆμα ὠοειδῆς ἄρκετὰ ἐπιμηκυμένο. Ἐπίσης, τὰ γράμματα Ρ, Φ, Χ, Υ, προεκτείνονται καὶ ἄρκετὰ κάτω ἀπὸ τὴ γραμμὴ τῆς χαράκωσης. Οἱ τόνοι σημειώνονται κανονικά, ὅπως κανονικά σημειώνεται ἡ ἄνω καὶ ἡ τελεία στιγμή. Συντομογραφοῦνται τὰ nomina sacra. Ἡ γραφὴ αὐτὴ (ἡ δξυκόρυφη μεγαλογράμματη), ὅπως εἶναι γνωστό, προαναγγέλλεται σὲ μερικοὺς παπύρους τοῦ 4ου αἰ. καὶ διατηρεῖται ὡς καὶ τὸν 9ο αἰ. (Ψαλτήριον Usrenskij)¹, ὥστόσο ὀρισμένες ἔκτυπες ὁμοιότητες τῆς γραφῆς τῶν φύλλων πὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας μὲ τὴ γραφὴ τοῦ κώδικα Marc. gr. 1, τοῦ 8ου αἰ.², μᾶς ἐπιτρέπει νὰ χρονολογήσουμε καὶ τὰ δικά μας περγαμηνὰ φύλλα, μὲ ἄρκετὴ βεβαιότητα, στὸν 8ο-9ο αἰ.

Τὸ περγαμηνὸ δίφυλλο, ὅπως μὲ πληροφόρησε ὁ σημερινὸς κάτοχός του, σχολάρχης στὸ Ἐκκλησιαστικὸ Λύκειο Καβάλας, προέρχεται ἀπὸ τὴ συλλογὴ χειρογράφων τοῦ μοναχοῦ Παπασάββα, ὁ ὁποῖος καὶ τοῦ τὸ δώρισε γύρω στὸ 1964. Ὁ μοναχὸς αὐτός, ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ ὁποῖου προέρχονται καὶ τὰ ὑπόλοιπα περγαμηνὰ φύλλα πὺ μελετοῦμε, ὡς τὸ θάνατό του (πέθανε, ὅσο μπόρεσα νὰ διαπιστώσω, γύρω στὸ 1965) διατηροῦσε βιβλιοπωλεῖο στὶς Καρυές, καὶ ἡ συλλογὴ σπάνιων χειρογράφων του σήμερα λανθάνει³.

β. Φύλλο μικρογράμματης γραφῆς τοῦ 10ου αἰ.

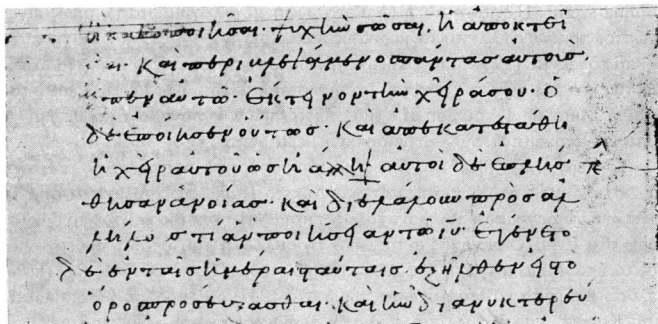
Διαστάσεις φύλλου 15,8×21 ἐκ., διαστάσεις γραμμένης ἐπιφανείας 10,5×15 ἐκ.. Οἱ χαρακώσεις εἶναι εὐκρινέστατες, 21 ὀριζόντιες καὶ 4 κάθετες, ἀνὰ δύο δεξιὰ καὶ ἄριστερά, σὲ ἀπόσταση 0,7 ἐκ. ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη. Οἱ κάθετες ἐσωτερικὲς χαρακώσεις ἀπέχουν 10,1 ἐκ. ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐνῶ οἱ ἐξωτερικὲς 11,5 ἐκ.. Οἱ διάστιχες ἀποστάσεις ἔχουν καὶ μέσο ὄρο ὕψος 0,7 ἐκ., καὶ ἡ γραφὴ συνήθως ξεπερνᾷ τὸ πλαίσιο πὺ ὀρίζει ἡ πρώτη κάθετη γραμμὴ τῆς χαράκωσης στὸ δεξιὸ περιθώριο. Τὸ κείμενο στὰ ἄριστερά ἀρχίζει πάντοτε ἀπὸ τὴ δευτέρη κάθετη γραμμὴ τῆς χαράκωσης· σὲ σφάλμα πιθανότατα τοῦ γραφέα ὀφείλεται τὸ γεγονός ὅτι τρεῖς φορές στὸ recto καὶ μία στὸ verso συναντοῦμε γράμματα (ε, ν, μ, ε) στὸ μεσοδιάστημα, ἀνάμεσα στὶς δύο κάθετες γραμμὲς τῆς χαράκωσης. Ἄξιοσημείωτη εἶναι μία κωδικολογικὴ ἰδιομορφία, πὺ συναντοῦμε στὴν ἄρκετὰ πλατιὰ κάτω ὄα· διακρίνουμε δύο ἀκόμη ὀριζόντιες χαρακώσεις πὺ ἀπέχουν 3,2 ἐκ. ἀπὸ τὸν τελευταῖο στίχο τοῦ κειμένου. Πιθανότατα ἡ κάτω ὄα χαρακώθηκε γιὰ νὰ γραφοῦν σχόλια ἢ, τὸ πιθανότερο, ἡ κωδικολογικὴ αὐτὴ ἰδιομορφία ἔρχεται νὰ δι-

1. G. Cavallo, Ricerche sulla maiuscola biblica, Φλωρεντία 1967, Α, 117.

2. Πανομοίωτο φ. τοῦ χειρογράφου βλ. E. I. Mioni, ὁ.π., πίν. VII.

3. Σύντομα ἐλπίζω ὅτι θὰ μπορῶ νὰ δώσω συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ τὴν τύχη τῆς συλλογῆς.

καιολογήσει τὴν ἄποψη τοῦ καθηγητῆ Ν. Μ. Παναγιωτάκη, ὅτι ἡ χαράκωση πολλὰς φορές γινόταν πάνω στὴν ἐπεξεργασμένη περγαμηνή καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν κοπή τῶν φύλλων¹. Ἡ μελάνη τῆς γραφῆς εἶναι σήμερα ὀνιχτόχρωμη καστανή.

Εἰκ. 2. Δείγμα γραφῆς ἀπὸ τὸ φύλλο τοῦ 10ου αἰ.

Τὸ φύλλο περιλαμβάνει μέρος ἀπὸ τὸ στ' κεφάλαιο (ἀπὸ τοὺς Μακαρισμοὺς) τοῦ κατὰ Λουκᾶ εὐαγγελίου. Ἀρχίζει στὸ recto μετὰ τὸ στίχο: «ἢ κακοποιήσαι ψυχὴν σῶσαι ἢ ἀποκτεῖναι» (στ', 9) καὶ τελειώνει στὸ verso μετὰ τὸ στίχο: «ἰδοὺ γὰρ ὁ μισθὸς ὑμῶν πολὺς ἐν οὐ(ρα)νῶ» (στ', 23). Στὸ recto, στὴν ἄνω ὠα, ὁ ἴδιος ὁ γραφέας πιθανότατα σημειώνει: «εἰς τῆς των αποστολων εκλογη» καὶ ὁ ἴδιος στὸ verso, στὴν ὄνω ὠα ἐπίσης, γράφει: «περι των μακαρισμων».

Ἡ γραφή τοῦ φύλλου εἶναι ἡ ἀμιγῆς βιβλιακὴ μικρογράμματη, ἡ γνωστὴ καὶ ὡς στουδιτικὴ γραφή, ποὺ τὴ συναντοῦμε ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 9ου αἰ.² Εἶναι ἄρκετὰ κομψὴ μὲ ἐλαφρὰ κλίση τῶν γραμμάτων πρὸς τὰ δεξιά. Οἱ τόνοι, ὅπως καὶ ἡ ἄνω καὶ κάτω στιγμὴ, σημειώνονται κανονικά. Συντομογραφοῦνται τὰ nomina sacra. Ἡ προσεκτικὴ μελέτη ὀρισμένων γραμμάτων, κυρίως τῶν β, γ, δ, η, λ, π, σ καὶ φ, καὶ οἱ ὁμοιότητες τῆς γραφῆς τοῦ περγαμηνοῦ φύλλου μὲ τὴ γραφὴ τῶν εὐαγγελιαρίων τοῦ 10ου αἰ. σὲ μικρο-

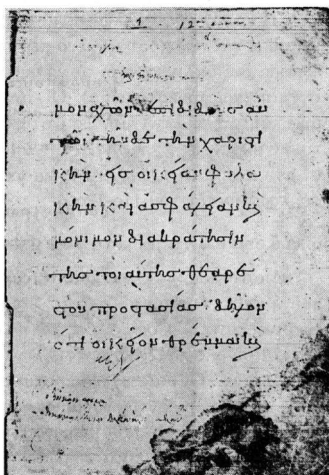
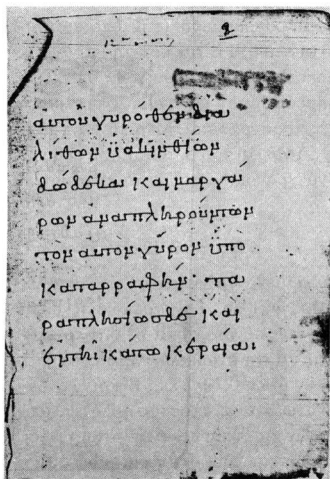
1. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Φύλλο μεγαλογραμμάτου εὐαγγελιαρίου τοῦ 10ου αἰῶνα, «Δωδώνη» 1 (1973) 328, πρβλ. καὶ Ε. Μ. Thompson, An Introduction to Greek and Latin Palaeography, Ὁξφόρδη 1912, 55.

2. Ε. I. Mioni, ὁ.π., 80-82.

γράμματο ρυθμό, με κάνουν νά πιστεύω ὅτι μπορούμε με βεβαιότητα νά δεχθούμε ὅτι τὸ περιγραμνὸ φύλλο μας ἀνήκει σ' αὐτὸν τὸν 10ο αἰ.¹.

γ. Δύο φύλλα μικρογράμματος γραφῆς τοῦ 11ου-12ου αἰ.

Πρόκειται γιὰ δύο ξέχωρα φύλλα ποὺ δὲν ἔχουν σχέση μεταξύ τους, ὡστόσο, ὅσο μᾶς ἐπιτρέπουν νά κρίνουμε οἱ διαστάσεις τῶν φύλλων, οἱ διαστάσεις τῆς γραμμῆς ἐπιφανείας, καὶ ἡ ἴδια ἡ γραφή, προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο χειρόγραφο. Διαστάσεις φύλλων 15×21,2 ἐκ., διαστάσεις γραμμῆς ἐπιφανείας 9,2×10,9 ἐκ. περίπου. Ἡ γραμμῆς ἐπιφάνεια ὀρίζεται ὀπὸ 8 ὀριζόντιες καὶ 2 κάθετες (στὸ ἓνα φύλλο) ἢ 4 (στὸ ἄλλο) κάθετες χαρακώσεις (ἀνά δύο σὲ κάθε περιθώριο, σὲ ἀπόσταση 1 ἐκ. ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη). Οἱ διάστιχες ἀποστάσεις ἔχουν ὕψος 1,5 ἐκ. περίπου. Τὸ κείμενο γράφεται ἀραιά, κάθε σειρὰ ἔχει συνήθως 14-16 γράμματα. Ἡ μελάνη σήμερα εἶναι ἀνοιχτόχρωμη καστανή.

Εἰκ. 3. Λεῖψμα γραφῆς ἀπὸ τὰ δύο φύλλα τοῦ 11ου-12ου αἰ. (φφ. 2^ο-^ο).

Τὰ περιγραμνὰ φύλλα πιθανότατα μᾶς παραδίδουν τμήματα ἀπὸ εὐχολόγιο· γιὰ μιὰ μελλοντικὴ ἐπανατοποθέτηση τῶν φύλλων στὴν ἀρχικὴ τους

1. Ὁ.π., πίν. XIII, XIV.

θέση κρίνω σκόπιμο να μεταγράψωλόκληρο τὸ κείμενο: 1^α «μοναχῶν ἐπι-
 διδούς ἀ/τῆ τῆνδε τὴν χαριστι/κῆν. εἰς οἰκειάν φυλα/κῆν καὶ ἀσφάλειαν
 κ(αι)/ μόνιμον διακράτησιν/ τῆς τοιαύτης θεαρέ/στου προστασίας. δῆλον/
 ὅτι οἰκεῖον θρέμμα κ(αι)// 1^β «κουράν ὄντα τῆς ἀ/τῆς ἱερᾶς μονῆς· ἀ/τὸν
 δὲ πάλιν. εἰς τοὺς /ἐφεξῆς μέλλοντας/ κατὰ καιροὺς κατα/λιμπάνεσθαι δια-
 δόχους/ ὁμοίως καὶ καθεξῆς/ ἕτερος εἰς τὸν ἕτερον κω», 2^α «αὐτοῦ γυρόθεν
 διὰ/ λίθων ὑακινθίων/ δώδεκα καὶ μαργά/ρων ἀναπληρούντων/ τὸν αὐτὸν γύ-
 ρον ὑπὸ/ καταρραφῆν· πα/ραπλησίως δὲ καὶ/ ἐν τῇ κάτω κεραία// 2^β «διὰ λί-
 θου ἀμεθύσου / ἐν δὲ τοῖς μεταξὺ πλη/ρώμασιν ἡμφιεσμέ/νος ἀπὸ λιθαρίων/
 ὑακινθίων βενέτων/ τεσσαράκοντα πέντε./ καὶ σμαραγδίων τεσ/σάρων, καὶ
 κοκκο». Τρία διάφορα χέρια σὲ μεταγενέστερους χρόνους σημείωσαν στὶς
 ὄδες τοῦ φ. 1^α, ἄνω ὄα, «††ἄλλος θ(εὸς) οὐκ ἔστιν πλὴν σοῦ» (πρβλ. Ex. 8.10(6),
 De. 4.35), κάτω ὄα «ὅτι οἰκεῖον θρέμα», «δοκῆμειον του μελανδοχοίου κ(αι)
 του μέλανος», φ. 1^β, ἄνω ὄα, «ὥσπερ τις μὴ ἔχων ὀφθαλμοὺς τυφλὸς ὢν, οὐ-
 τω κ(αι) τὸ εὐχολόγιον μὴ ἔχον πίνακα».

Ἡ γραφὴ τῶν φύλλων εἶναι ἡ ἀμιγῆς μικρογράμματη (τὴν ὁποία συνα-
 ντήσαμε καὶ στὸ προηγούμενο περγαμηνὸ φύλλο β)¹. Εἶναι κομψὴ καὶ ἄνετη,
 ἐλαφρὰ δεξιοκλινῆς, ἐνῶ τὰ γράμματα ἀρκετὲς φορὲς ἀπολήγουν σὲ τελεία
 στιγμὴ (γραφὴ ἐστιγμένη). Οἱ τόνοι σημειώνονται κανονικὰ, ὅπως καὶ ἡ
 ἄνω καὶ ἡ τελεία στιγμὴ. Τὸ ι στὶς δοτικὲς προσγράφεται. Μερικὰ συντηρη-
 τικὰ στοιχεῖα τῆς γραφῆς αὐτῆς, ὅπως λ.χ. ἡ γραφὴ τοῦ δ, τοῦ η, τοῦ ω ἢ τοῦ
 φ, μὲ κάνουν νὰ πιστεύω ὅτι μπορούμε νὰ χρονολογήσουμε τὰ περγαμηνὰ
 φύλλα σ' αὐτὸν τὸν 11ο-12ο αἰ.

δ. Δύο φύλλα μικρογράμματης γραφῆς τοῦ 12ου-13ου αἰ.

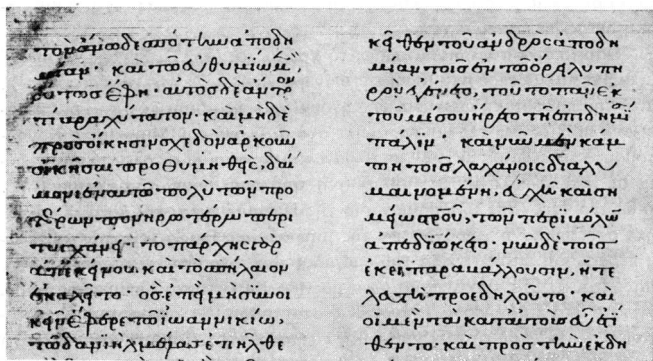
Διαστάσεις φύλλων 26×34,5 ἐκ.. Τὸ κείμενο γράφεται σὲ δύο στήλες
 ποὺ ἡ κάθε μία ἔχει πλάτος 7,2 ἐκ. καὶ ὕψος 24,1 ἐκ.. Οἱ χαρακώσεις εἶναι
 εὐκρινέστατες, 34 ὀριζόντιες καὶ 4 κάθετες ποὺ συνεχίζονται σὲ ὄλο τὸ πλά-
 τος καὶ σὲ ὄλο τὸ ὕψος τῶν φύλλων. Ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὶς δύο στήλες
 εἶναι 2,3 ἐκ.. Οἱ διάστιχες ἀποστάσεις ἔχουν ὕψος 0,7-0,8 ἐκ.. Εὐκρινῶς δια-
 κρίνεται μία ὀριζόντια χαρακώση στὴν κάτω ὄα σὲ ἀπόσταση 2,6 ἐκ. ἀπὸ
 τὸν τελευταῖο στίχο τοῦ κειμένου, μία ὀριζόντια, ἐπίσης, στὴν ἄνω ὄα σὲ
 ἀπόσταση 1,6 ἐκ. ἀπὸ τὸν πρῶτο στίχο τοῦ κειμένου, ὅπως καὶ μία κάθετη
 στὸ δεξιὸ περιθώριο καὶ σὲ ἀπόσταση 2,2 ἐκ. ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ κειμένου².
 Θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ἐπίσης μία ιδιαίτερα σημαντικὴ κωδικολογικὴ
 ἰδιομορφία τὸ κείμενο δὲν ἐπικάθεται στὴν ὀριζόντια γραμμὴ τῆς χαρακώ-

1. *Ο.π.

2. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, δ.π.

σης ἀλλὰ κρέμεται ἀπὸ αὐτὴν. Τὸ χρῶμα τῆς μελάνης εἶναι βαθὺ καστανό, χρησιμοποιήθηκε κόκκινη μελάνη γιὰ ὀρισμένα κεφαλαία ἀρχικά.

Τὸ περγαμηνὸ δίφυλλο ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας ἀνῆκε βεβαίως σὲ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ τετράδιο, πιθανότατα στὸ τέταρτο, καὶ ἀποτελοῦσε τὸ πρῶτο καὶ τὸ τελευταῖο φύλλο τοῦ τετραδίου, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι σημειώνεται ἓνα δ' στὸ μέσο τῆς ἄνω ὥας καὶ στὰ δύο φύλλα (ἂν τὸ τετράδιο ἦταν 16/λίθο ἐμεῖς ἔχουμε σήμερα τὰ φύλλα 1 καὶ 8). Μᾶς διασώζει τμήματα ἀπὸ τὸ βίο τοῦ ἁγίου Ἰωαννικίου (:«τὸν ἄνω δεσπότην ἀποδημίαν· καὶ τῷ Εὐθυμίῳ μ(έν)»—«οὔτε ἀπὸ τῆς ὄψεως ἐγίνω/σκε. περιτυχὼν οὖν αὐτοῖς» (πρῶτο φύλλο), «οἶδας τὸ πρῶγμα καὶ μέσης/ αὐτῆς ἀπτόμενον τῆς καρ/δίας» —«μόνοι τὴν τούτου μὴ στέγοντες παρουσίαν» (δευτέρο φύλλο).¹

Εἰκ. 4. Δείγμα γραφῆς ἀπὸ τὸ δίφυλλο τοῦ 12ου-13ου αἰ.

Ἡ γραφὴ εἶναι ἡ λεγόμενη μεικτὴ μικρογράμματη, ποὺ ἐμφανίζεται ἀπὸ τὴς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰ. καὶ διατηρεῖται ὡς τὸν 15ο αἰ.² Ἡ γραφὴ αὐτὴ ἐξαιτίας τοῦ τεχνικοῦ χαρακτῆρα τῆς, καὶ κυρίως ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ κάθε κώδικας ὕστερα ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. ἀποκτᾶ τὴ δικὴ του ἰδιομορφία, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ χρονολογηθεῖ. Στὰ περγαμηνὰ φύλλα ποὺ ἐξετάζουμε ἡ γραφὴ εἶναι κομψή, τὰ γράμματα στρόγγυλα, περίπου ἰσομεγέθη. Οἱ τόνοι, ὅπως καὶ ἡ ἄνω καὶ ἡ τελεία στιγμῆ, σημειώνονται κανονικά. Συναντοῦμε διπλὸ τονισμό στὰ ἀντιθετικά μὲν-δέ, ὅπως καὶ στὸ σύνδεσμο ἐπεὶ³, ἐπίσης συνα-

1. Ἡ μνήμη του εορτάζεται στὴς 4 Νοεμβρίου.

2. E. I. Mioni, ὁ.π., 88-91.

3. W. J. W. Koster, De duplici accentu eidem syllabae superscriptio, «Philologische

ντομμε ἀρκετὲς ταχυγραφικὲς ἀπολήξεις τῶν καταλήξεων. Τὰ nomina sacra συντομογραφοῦνται. Ἡ γραφή γενικῶς παρουσιάζει σημοντικὲς ὁμοιότητες μετὰ τὴν γραφήν τοῦ 12ου-13ου αἰ.¹

2. Τρία χειρόγραφα τῆς γυναικείας μονῆς τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Παγγαίου

Στὶς ὑπόγειες τοῦ Παγγαίου, λίγα χιλιόμετρα ἔξω ἀπὸ τὴν Ἐλευθεροῦ-πολη, σὲ εἰδυλλιακὴ τοποθεσία, βρίσκουμε κτισμένη, ἄγνωστη στοὺς πολλοὺς, τὴν γυναικείαν μονὴν τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Χριστοῦ. Ἡ μονὴ ἀκολουθεῖ τὸ πάτριον ἡμερολόγιον καὶ ἔχει σχετικὰ μικρὴ ἱστορία πίσω της — κτίσθηκε μόνις τὸ 1955. Διαθέτει ὡστόσο ἀρκετὰ πλούσια βιβλιοθήκη, ἣ ὅποια πλουτίζεται συνέχεια μετὰ δωρεάς. Μαζὶ μετὰ τὰ ἔντυπα, γιὰ καλὴ μας τύχη, ἡ βιβλιοθήκη διασώζει καὶ τρία χφφ.

Ὅσο μῶρες νὰ διαπιστώσω, τὸ πρῶτον χφ. (ἀρ. 1), Συναξάρι τοῦ ΙΕ' αἰ., ἀνῆκε παλαιότερα στὴν μονὴν τῆς Φανερωμένης («ἔνε τῆς φανερωμένης»)². Κατὰ τὴν προφορικὴ μαρτυρία τῆς ἡγουμένης τῆς μονῆς τὸ χφ., πρὶν περάσει στὴν βιβλιοθήκην τῆς μονῆς, ἀνῆκε στὴν συλλογὴν τοῦ Μαγνησίας Χρυσοστόμου ὁ τελευταῖος τὸ 1973, μετὰ τὸ θάνατόν του, δώρισε τὸ χφ. (καὶ τὴν πλούσιαν σὲ ἔντυπα-παλαιότυπα βιβλιοθήκην του) στὴν μονὴν τῆς Ὑπαπαντῆς³. Τὸ δεῦτερον χφ. (ἀρ. 2), μαθηματάριον τῆς Πατριάρχου Σχολῆς τοῦ ΙΗ' αἰ., ἀνῆκε στὴν συλλογὴν χειρογράφων τῆς μητρόπολης Ραιδεστοῦ, ἐνῶ φαίνεται νὰ περάσει καὶ ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ «μεγάλου διδασκάλου» Γενναδίου «τοῦ ἐκ Ῥαιδεστοῦ»⁴. Στὶς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνα μας (τὸ 1904) τὸ χφ. δόθηκε ὡς δῶρον, ἄγνωστο ἀπὸ ποιόν, στὸν Ἰωάννη Κωνσταντινίδην. Ἡ οἰκογένεια Κωνσταντινίδην τὸ 1922, μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν, μετοίκησε στὴν περιοχὴ τῆς Καβάλας, στὰ Ἄμισιανά, ὅπου βρισκόταν τὸ χφ. ὡς λίγα χρόνια πρὶν τελευταῖα κάτοχος τοῦ χειρογράφου ἦταν ἡ πρεσβυτέρα Ὀλυμπία Κωνσταντινίδου, ἣ ὅποια καὶ δώρισε τὸ χφ. στὴν μονὴν τῆς Ὑπαπαντῆς. Τὸ τρίτον χφ. (ἀρ. 3), ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ «ἐν Γάνω», τοῦ ΙΘ' αἰ., προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ἀνατ. Θράκην, ἀπὸ τὸ Γάνος (λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν Ραιδεστόν), ἀπὸ τὸν ἐκεῖ ναὸν τοῦ ἁγίου Χαράλαμπος. Τὸ 1922, μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν, τὸ χφ. μεταφέρθηκε στὸ Πράβι (Ἐλευθεροῦπολη), στὸ

Wochenschrift» 58 (1938) 335-336, καὶ ΕΙ. Μιονί, ὁ.π., 58-59.

1. ΕΙ. Μιονί, ὁ.π., πίν. XVII, XVIII, XIX.

2. Ἄγνωστο εἶναι γιὰ ποιά μονὴ Φανερωμένης πρόκειται.

3. Βλ. Ἐπισκόπου Χρυσοστόμου, 365 ψυχοφελῆ σαλπίσματα, Θεσσαλονικὴ 1978, 9 (τὴν πληροφορίαν γιὰ τὴν δωρεὰν τοῦ χειρογράφου ὀφείλω σὲ μαρτυρίαν τῆς ἡγουμένης τῆς μονῆς).

4. Βλ. Γ. Κ. Παπάζογλου, Βιβλιοθήκες στὴν Κωνσταντινούπολιν τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα (κῶδ. Vind. hist. gr. 98), Θεσσαλονικὴ 1978, 181, 211.

ναὸ τοῦ ἁγίου Ἐλευθερίου εἶναι πιθανὸ τὸ χφ. νὰ πέρασε στὴ συνέχεια στὴν κατοχὴ τοῦ Σωφρονίου Ἐλευθερουπόλεως¹.

Τὰ χφφ. τὰ μελέτησα καὶ τὰ περιέγραψα σὲ ἐπανελημμένες ἐπισκέψεις μου στὴ μονὴ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1983 (Ὀκτώβριο-Νοέμβριο) καὶ κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1984 (Φεβρουάριο-Μάιο). Στὴ μονὴ μὲ δόηγησε ἡ πληροφορία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς χειρογράφου (τοῦ μὲ ἀρ. 1), ποῦ εἶχα ἀπὸ τὸ φίλο, ἔγκριτο δικηγόρο, κ. Ἀνδρέα Παπανδρέου. Σιὴν καλοσύνη τῆς ἡγουμένης τῆς μονῆς ὀφείλω τὴν πληροφορία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν δύο ἄλλων χειρογράφων (τῶν μὲ ἀρ. 2 καὶ 3)².

Στὴν περιγραφὴ ἀκολουθοῦμε τὸ βασικὸ σχῆμα, ποῦ καθιέρωσε ὁ Α. Πολίτης, ὅπως αὐτὸ διαμορφώθηκε στὴν πράξη ἀπὸ τοὺς Η. Hunger και Ρ. Canart³.

[1]. Χαρτ. 199 φύλλ., διαστ. φύλλ. 29,5×20 ἐκ., διαστ. γραμ. ἐπιφ. 23,2×15,5 ἐκ., δίστηλο, 34 γραμ. σειρ., ΙΕ' αἰ.

Μ η ν α ἰ ο

(Σεπτεμβρίου-Φεβρουαρίου)

1. φφ. 1^τ-32^ν: Σεπτέμβριος
2. φφ. 32^ν-73^ν: Ὀκτώβριος
3. φφ. 73^ν-108^τ: Νοέμβριος
4. φφ. 108^τ-146^τ: Δεκέμβριος
5. φφ. 146^τ-174^ν: Ἰανουάριος
6. φφ. 174^ν-198^ν: Φεβρουάριος

Α. Ἀριθμοῦνται τετρ. (ὄχι φύλλα), ἀπὸ ἀ'-κε', ἀριθμεῖται τὸ πρῶτο καὶ τὸ τελευταῖο φύλλο κάθε τετρ. (ἀριθμοῦνται ξέχωρα ἐπίσης, ἀπὸ α-η, τὰ φύλλα κάθε τετρ.). Ὅλα τὰ τετρ. εἶναι 16/λιδα (μὲ ἐξαίρεση τὸ τετρ. α' ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει ἀποκοπῆ ἓνα φύλλο, τὸ φύλλο ζ), στὸ τετρ. ιβ' ἡ σειρὰ τῶν φύλλων εἶναι λανθασμένη· ἡ σωστὴ σειρὰ εἶναι: α, β, γ, ε, δ, στ, ζ, η. Τὸ φύλλο α τοῦ α' τετρ. εἶναι φθαρμένο, πιθανότατα ἀπὸ τὴν ὑγρασία. Ἡ στάχωση εἶναι βυρσίνη, μαύρη, μὲ σταμπωτὲς διακοσμῆσεις καὶ μὲ δερμάτινες λουρίδες γιὰ τὸ δέσιμο τοῦ χειρογράφου. Τὸ χαρτὶ εἶναι σητιόβρωτο σὲ ἀρκετὰ

1. Ὁ Ἐλευθερουπόλεως Σωφρόνιος κατεῖχε σπάνια συλλογὴ ἐντύπων καὶ, πιθανότατα, χειρογράφων ποῦ σήμερα λανθάνει.

2. Αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὴν ἡγουμένη τῆς μονῆς, ὅπως καὶ τὴν ἀδελφότητα τοῦ Ἡσυχαστηρίου, ποῦ μὲ εὐγένεια καὶ καλοσύνη μὲ δέχθηκαν οὔτε τὸς ἐπισκέψεις μου στὴ μονὴ.

3. Α. Πολίτης, Ὁδηγὸς καταλόγου χειρογράφων, Ἀθήνα 1961, 105-113, καὶ ΕΙ. Μιοnι, δ.π., 135-136.

σημεία, ἐνῶ σὲ πολλὰ φύλλα ἔγινε συντήρηση καὶ ἐπικολλήθηκε πρόσθετος χάρτης. Ἡ μελάνη εἶναι ὑπόμαυρη, ἐρυθρογραφοῦνται τὰ ἀρχικὰ κεφαλαῖα γράμματα καὶ οἱ τίτλοι, ἡ γραφή εἶναι ἐπιμελημένη, καλλιγραφική, ἐλαφρῶς δεξιοκλινής, γράφει ἓνα χέρι. Σὲ διάφορα φύλλα συναντοῦμε ὑδατόσημα τοῦ τύπου 3652-3680, 11664, τοῦ C. M. Briquet (*Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, Παρίσι 1907 [ἀναστ. ἔκδ. 1976], 2, 236-237, 3, 589-600, τοῦ ΙΕ' αἰ.

B. φφ. 63^v: «Ἐπεὶ ἔτος 1706 ἐτοῦτου τὸ βιβλίον [...]» (σβησμένο μὲ μελάνη), 40^r: «κρομήδη», 41^r: «ψωμή», 42^r: «κρασί», 43^r: «νερό», 44^r: «σκόρδο», 45^r: «σταφήλη», 46^r: «κηδώνη», 47^r: «αγουρίδα», 48^r: «αλόπου», 49^r: «λαγός», 138^v: «αυβψγχευζτ» (στὸ ἴδιο φ., λίγο παραπάνω, βρίσκουμε γραμμένο ὀλόκληρο τὸ ἀλφάβητο), 199^r: «ἐτοῦτο τὸ συναξάρι ἔνε τις φανερομένης», (πιὸ κάτω) «ἴω χριστέ μου φώτισον το», 195^v: «ἐτοῦτο τὸ σιναξάρι».

[2]. Χαρτ. 493 φύλλ., διαστ. φύλλ. 23×16,6 ἐκ., διαστ. γραμ. ἐπιφ. 19-20×13-14 ἐκ., 28-32 γραμ. σειρ. (συνήθως), λευκὰ τὰ φφ. 6^v-12^v, 44^{r-v}, 104^r-106^v, 122^v, 138^v, 306^v, 340^v, 362^r-364^v, 470^v-471^v, 492^r-493^v, τοῦ ΙΗ' αἰ.

Μ α θ η μ α τ ά ρ ι ο τ ῆ ς Π α τ μ ι ά δ ο ς Σ χ ο λ ῆ ς 1

1. φφ. 1^r-6^r: «Στίχοι ἱαμβοὶ χρηστοθείας παραφρασθέντες Δανιὴλ τῷ Πατμῷ χάριτι μέτρου εισαγωγικῶν χάριν: Προοίμιον: ~» (inc.: «Ψυχὴ καὶ σῶμα οὐσία βροτῶν πέλει», des: «οἶσει τὸ εἶναι πάντως ἐκπεφυγένας: ~ τέλος καὶ τῷ θεῷ δόξα»).

2. φφ. 13^r-43^v: «Λόγος τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ τοῦ Θεολόγου ἀπολογητικὸς τῆς εἰς τὸν Πόντον φυγῆς ἔνεκεν, καὶ αὐτὸς ἐπανόδου ἐκεῖθεν μετὰ τὴν τοῦ πρεσβυτέρου χειροτονίαν, ἐν ᾧ καὶ τῷ τῆς ἱερωσύνης ἐπάγγελμα καὶ ὁποῖον εἶναι δεῖ τὸν ἐπίσκοπον» (inc. «Ἦττημαὶ καὶ τὴν ἦτταν ὁμολογῶ», des.: «Ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν ᾧ πᾶσα δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων ἀμήν. Τέλος τοῦ περὶ ἱερωσύνης λόγου»).

3. φφ. 45^r-90^v: «Προτρεπτικὸν τὸ προοίμιον νὰ δεχθῆ τὸ δῶρον ὁ Κάρων ὁ βασιλεὺς ἑθανάτωσε τὴν μητέρα του διὰ νὰ ἰδῆ τὴν κατασκευὴν τοῦ παιδὸς καὶ διὰ τοῦτο ὀνομάσθη καὶ Κάρ, ἀπὸ τοῦ κάρω τὸ κόπτω, ὅθεν καὶ ὀνομάζονται εἰς τοὺς Ῥωμαίους ὄλοι οἱ ἀξιωματικοὶ καὶ Κάρες. Ἐξήγησις τῶν ἀποφθεγμάτων τοῦ Πλουτάρχου ἐρμηνευθεῖσα παρὰ τοῦ σοφολογιωτᾶ-

1. Πρβλ. καὶ τὸν κώδικα 55 τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, βλ. Γ. Κ. Παπάζογλου, δ.π., 181. Πρόκειται γιὰ σχολιασμένα, παραφρασμένα καὶ μεταφρασμένα κείμενα δὲν κρίνω σκόπιμο νὰ ἀναφερθῶ στὶς ἐκδόσεις τῶν πρωτότυπων κειμένων.

τοῦ ἀρίστου ἡμῶν διδασκάλου κυρίου Δανιὴλ τοῦ Πατριῶν)» (inc.: «᾿Ω μέγιστε ἀξιάγαστε καὶ Κάρ Τραϊνὲ ὁ Ἁρταξέρξης», des.: deest («μὲ τὸ νὰ ἐνικῆθησαν ἄρδην τελείως ἐπεμψαν»)): τὸ κείμενο εἶναι κολοβό.

4. φφ. 91^r-94^v: «Τοῦ αὐτοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου εἰς τὴν πεντηκοστήν λόγος» (inc.: «Ἄς ἐξηγηθῶμεν θεωρητικῶς καὶ φιλοσοφικῶς», des.: deest («μὲ τὰ ὅποια τάματα δοκεῖ κυβερνᾶ»)): τὸ κείμενο εἶναι κολοβό.

5. φφ. 95^r-103^v: Ἔπιτολο (inc.: «ἐπιστήμονες ἐντέχνως πανσόφως», des.: «εἰς τὸν πατέρα ὁμοῦ καὶ εἰς τὸ ἅγιον πνεῦμα, εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων ἀμήν»).

6. φφ. 107^r-118^v: «Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ τοῦ Θεολόγου εἰς ἑαυτὸν ἐξ ἄγρου ἐπανάκοντα μετὰ τὰ κατὰ Μάξιμον λόγος» (inc.: «᾿Ω πνευματικά μου τέκνα, ἐγὼ ἡγάπον, ἐπεθύμουν ἔσᾶς», des.: «εἰς τὸν ὅποιον θεὸν ἔστω πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων ἀμήν»).

7. φφ. 119^r-122^r: «Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ τοῦ Θεολόγου πρὸς Κληδόνιον πρεσβύτερον κατὰ Ἁπολιναρίου ἐπιστολὴ α΄» (inc.: «Ἐπειδὴ περισσοὶ προσήλθον, παρεγένοντο», des.: «κωλύουσιν ὅλως δι' ὅλου τὴν συμφωνίαν, ἔνωσιν, συνάφειαν»).

8. φφ. 123^r-130^v: «Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ τοῦ Θεολόγου πρὸς Κληδόνιον πρεσβύτερον ἐπιστολὴ β΄: ~ Κατὰ Ἁπολιναρίου: ~ Τῷ τιμωτάτῳ καὶ θεοφιλεστάτῳ ἀδελφῷ καὶ πρεσβυτέρῳ Κληδόνιῳ Γρηγόριος ἐν κυρίῳ χαίρειν» (inc.: «Ἡμεῖς θέλομεν νὰ μάθωμεν, νὰ πληροφορηθῶμεν, ποῖα εἶναι», des.: «νὰ ὀνειρώσμεν τὰ δόγματα τῶν αἰρετικῶν μὲ τοὺς ὀρθοὺς μας λόγους»).

9. φφ. 131^r-138^r: «Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ τοῦ Θεολόγου εἰς ἑαυτὸν καὶ πρὸς τοὺς λέγοντας ἐπιθυμεῖν αὐτὸν τῆς καθέδρας Κωνσταντινουπόλεως λόγος» (inc.: «Ἐγὼ θαυμάζω, ἀπορῶ, ἐξίσταμαι, τί εἶναι», des.: «εἰς τὸν ὅποιον ἔστω ἡ δόξα καὶ τιμὴ καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων ἀμήν»).

10. φφ. 139^r-184^r: «Κατὰ Ἰουλιανοῦ βασιλέως στηλιτευτικὸς λόγος» (inc.: «Πάντα τὰ ἔθνη ἀκούσατε, ἀκροασθεῖτε, αὐτὰ τὰ ἐξῆς ῥηθησόμενα», des.: «νὰ ἐλπίζωμεν, νὰ προσδοκῶμεν, εἰς τὴν μεγαλοπρέπειαν τοῦ Θεοῦ»).

11. φφ. 184^r-202^v: «Ἀναπλήρωσις τοῦ ἐλλείποντος εἰς τὸ α^ο-ν τετράδιον» (διάφορες προσθήκες).

12. φφ. 203^r-215^v: «Ἐξήγησις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἐπισκόπου Ναζιανζηνοῦ ἐρμηνευθεῖσα παρά τοῦ σοφοτάτου διδασκάλου κυρίου Δανιὴλ τοῦ Πατριῶν εἰς τὰ Θεοφάνεια, εἴτ' οὖν γενέθλια τοῦ σωτῆρος» (inc.: «Ὁ Χριστὸς γεννᾶται, λοιπὸν ὑμεῖς οἱ χριστιανοί», des.: «εἰς τὸν ὅποιον ἔστω ἡ τιμὴ αἰωνίως, εἴθε γένοιτο:~ Τέλος»).

13. φφ. 216^r-230^v: «Τοῦ αὐτοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ τοῦ Θεολόγου λόγος εἰς τὰ Θεοφάνεια, οὗ ἡ ἐξήγησις» (inc.: «Πάλιν

αἰθῆς ἐφέστηκε μέσον ἡμῶν», des.: «ἡ τιμή, ἡ εὐκλεία, αἰωνίως, εἶθε ἄμποτε ἀμήν»).

14. φφ. 231^r-271^r: Ἔπιτλο (inc. «Ἐπειδὴ ἐορτάσαμεν κατὰ τὴν χρεσινὴν ἡμέραν», des.: «μὲ τὴν χάριν αὐτοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστοῦ) οὐ εἰς τὸν ὅποιον ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν»).

15. φφ. 271^r-297^r: «Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα» (inc.: «Ὁ προφήτης Ἄβραχὺς ὁ ἀξιάστος», des.: «εἰς τοὺς ἀπεράντους, ἀτελευτήτους, αἰῶνας, πάντως βέβαια: ~ Τέλος»).

16. φφ. 298^r-306^r: «Τοῦ αὐτοῦ λόγος εἰς τὴν κενὴν Κυριακὴν καὶ εἰς τὸ ἔαρ καὶ εἰς τὸν μάρτυρα Μάμαντα ἐξηγηθεὶς παρὰ Δανιὴλ μοναχοῦ Πατμίου τοῦ Κεραμέως» (inc.: «Τὸ νὰ τιμῶνται, νὰ δοξάζονται», des.: «τοῦ θεοῦ πατρὸς ἀμήν: ~ Τέλος καὶ τῷ θεῷ δόξα»).

17. φφ. 307^r-330^v: «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου λόγος περὶ φιλοπρωχίας» (inc.: «Ὁ ἄνδρες, πνευματικοί μου ἀδελφοί», des.: «τιμὴ καὶ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων ἀμήν»).

18. φφ. 331^r-340^r: «Ἐξηγήσεις εἰς τὴν δεκάτην πρώτην (sic) ὁμιλίαν περὶ φθόνου τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ μεγάλου» (inc.: «Ὁ θεός, ὡς φησὶν οἱ θεοὶ χρησιμοί», des.: «πνεῦμα αἰωνίως πάντοτε, εἶθε ἄμποτε»).

19. φφ. 341^r-356^v: «Τίμων ἢ Μισάνθρωπος» (inc.: «Ὁ θεός, ἔφορε, ἐπιστάτα», des.: «ἀναχωρήσατε κατ' ἀλήθειαν ἀπλήγωτοι, χωρὶς αἷμα»).

20. φφ. 357^r-357^v: «Προοίμιον τοῦ Αἰσώπου μεταφρασθὲν εἰς ἀπλὴν διάλεκτον παρὰ τοῦ σοφωτάτου Νεοφύτου» (inc.: «Καὶ ἄλλοι πολλοὶ σοφοὶ ἐπιστήμονες», des.: «τὴν ὀφείλειαν ἐκαρπώσατο»).

21. φφ. 357^v-358^v: «Ἐξηγήσεις τοῦ προοιμίου τοῦ Ἡρωδιανοῦ» (inc.: «Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς σοφοῦς», des.: «βασιλέως: ~ Τέλος»).

22. φφ. 358^v-359^v: «Τοῦ αὐτοῦ δημηγορία» (inc.: «Ἡ μεγάλη περιποίησις», des.: «εἰς ὅλον τὸ ὑπήκοον»).

23. φφ. 360^r-361^v: «Λόγος εἰς τὴν ἀποτομὴν τοῦ Προδρόμου» (inc.: «Αὐτὸς γὰρ ὁ Ἡρώδης», des.: «τοῦ σεβασμωτάτου ἡμῶν δεσπότη: ~ ἀμήν»).

24. φφ. 365^r-428^v: Συλλογὴ ἐπιστολῶν διαφόρων (Χρυσοστόμου, Βασιλείου, Λιβανίου κ.ἄ., μεταφρασμένες καὶ σχολιασμένες) τὸ κείμενον εἶναι κολοβόν.

25. φφ. 429^r-440^v: «Σημειωματάριον περιέχον πολλὰ χρήσιμα καὶ ἀναγκαῖα» («Παροιμίαι Πλουτάρχου καὶ ἄλλων χρήσιμα καὶ ὅσα ἐπὶ ἀδυνάτων», κ.ἄ.).

26. φφ. 441^r-459^r: «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ μεγάλου ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας Καππαδοκίας ἐξηγήσεις ἐρμηνευθεῖσα παρὰ τοῦ σοφολογιωτάτου διδασκάλου ἡμῶν κυρίου Δανιὴλ τοῦ Πατμίου» (inc.: «Ὁ νέοι, τὰ ἄλλα», des.: «καὶ φρονίμους στοχασμούς: ~ Τέλος τοῦ τε τὰ πολλὰ παρακαλοῦντα λόγος καὶ τῷ θεῷ δόξα»).

27. φφ. 459^v-470^r: «Τοῦ αὐτοῦ Βασιλείου λόγος κατὰ μεθούτων ἐξήγησις» (inc.: «Τὰ θεωρήματα ἄπερ χθές», des.: «ἡ βασιλεία αἰώνιως πάντοτε, εἶθε γένοιτο: ~ Τέλος καὶ τῆ θεῷ δόξα»).

28. φφ. 473^r-481^r: «Ἐξήγησις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου λόγος περὶ προσοχῆς» (inc.: «Πρέπει, ἀρμόζει, ἡμεῖς χριστιανοί», des.: «εἰς τοὺς ἀπεράντους αἰῶνας, εἶθε γένοιτο»).

29. φφ. 481^r-491^v: «Ἀρχὴ τοῦ δευτέρου λόγου» (inc.: «Ἀρμόδιον, εὐκολον, ἐστί», des.: deest («ἐγὼ εὐχαριστοῦμεν»)): τὸ κείμενο εἶναι κολοβό.

A. Τὸ χφ. συναπαρτίζει διάφορα τετρ. συσταχωμένα, γραμμένα ἀπὸ διάφορα χέρια. Ἡ γραφὴ εἶναι πρόχειρη καὶ βιαστική, ἡ μελάνη ὑπόμαυρη· πολλὰ κείμενα γράφονται μὲ τὴ γνωστὴ μέθοδο τῆς ψυχαγωγίας. Ἡ χαράκωση εἶναι διάφορη στὰ διάφορα τετράδια.

B. Στὸ verso τοῦ ἐσώφυλλου: «Ἰ(ερά) Μ(ητρόπολις) Ῥαιδεστόν», «Νου(μερο) 3», «Ἐκ τῶν τοῦ μεγάλου διδασκάλου Γενναδίου τοῦ ἐκ Ῥαιδεστοῦ κ(αί) ἰόδε», «καὶ τόδε βοᾷ σὺν τοῖς ἄλλοις ὑπάρχω/ κτῆμα βίβλον Ἰματάκη οὐκ ἄλλω», φφ. 1^r καὶ 107^r: «Δωρηθὲν τῷ κ(υρίῳ) Ἰωάννῃ Κωνσταντινίδῃ τῷ 1904», 330^v: «ὁ Θεὸς ἔλεον θέλη καὶ οὐ θυσίαν, ὅστις ἐθισιάσθη ὑπὲρ τῶν ἀμαρτιῶν ἡμῶν. Ἀσθενούντων ἐπίσκεψις καὶ καταπονούμενον εἶναι σκέπη κ(αί) ὀχύρωμα» (νεοτατὴ σημείωση μὲ μολύβι), 340^r: «χειρὶ Γρηγορίου ἱεροδιακόνου Πατμίου ἐγράφθη», 356^v: «Ἐν ἔτει 454^δ-αὐγούστου θ Γεώργιος [...] Χατζῆ Λουκά», 6^r: «διατρὴ ἡάτρευσων σεαυτῶν ἀφισε ἐμὲ ἐχὼ ἐγὼ ἡατρὸν τῶν θεῶν καὶ τὴν Μήτηρ μου θεωτῶκων», «Ἅγιοι πατέρες τὴν ψυχὴν σας Ἄν ἔχετε τὴν εὐχαρίστησιν νὰ μᾶς μνημονεῦται τὴν οἰκογένειαν μας Ζωντανούς καὶ ἀπεθαμένους. Ἡ πρεζβητέρα Ολυμπία Κωνσταντινίδου χωρίον Ἀμισιανὰ Καβάλλας». Σὲ ἀρκετὰ φφ. ἐπίσης βρίσκουμε τὰ ἀρχικὰ τοῦ Δανιὴλ Κεραμέως (φφ. 122^r, 138^r, κ.ἄ.): ΔΚ. Ἄκόμη σὲ πολλὰ φφ. συναυτομέ σφραγίδα (μὲ κεφαλαῖα γράμματα): «ΩΑΝΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ ΩΡΟΛΟΓΟΠΟΙΟΣ ΚΑΒΑΛΑ».

[3]. Χαρτ. 19 φύλ. (†2 ἐσώφ. στὴν ἀρχὴ καὶ 1 στὸ τέλος λευκά), διαστ. φύλ. 31,5 × 21,4 ἐκ., διαστ. γραμ. ἐπιφ. 25,5 × 15,5 ἐκ., 30 γραμ. σειρὲς (συνήθως), ΙΘ' αἰ.

Ἄκολουθία
τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου

φφ. 1^v-16^v (σσ. 1-32): [Ἄκολουθία τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου] (inc.: «Τῆ εἰκοστῇ ὀγδόῃ τοῦ ὀκτωβρίου μνήμην ἐπιτελοῦμεν τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως», des.: «Κοινωνικὸν εἰς μνη-

μόσουνον αϊώνιον ἔσται δίκωπος ἀλληλουϊα: ~ Τέλος καὶ τῷ θεῷ δόξα νῦν καὶ αἰεῖ»).

Α. Σώζεται ἀρχικὴ ἀρίθμηση σελίδων (ἀπὸ 1-32) καὶ σύγχρονη μὲ μολύβι φύλλων (ἀπὸ 1-16). Τὸ χφ. ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἓνα δίφυλλο + ἓνα δυάδιο + ἓνα τριάδιο + δύο δυάδια + δύο δίφυλλα. Ἡ γραφὴ εἶναι ἐπιμελημένη, ἐλαφρῶς δεξιοκλινής, χρησιμοποιήθηκε μαύρη μελάνη, ἐρυθρογραφοῦνται τὰ κεφαλαῖα ἀρχικὰ γράμματα καὶ οἱ τίτλοι. Ἡ στάχωση εἶναι βυρσίνη μὲ σταμπωτὲς διακοσμήσεις, σητόβρωτη σὲ ἀρκετὰ σημεῖα.

Β. φφ. 1^ρ (μὲ μολύβι): «Ἀκολουθία τοῦ θεοῦ Ἰουλιανῶν τοῦ ἐν Γάνφ κομισθεῖσα ἐκεῖθεν (παρὰ τοῦ ναοῦ Ἁγίου Χαλαλάμπου;) εἰς τὴν ἐν Πρασίφ (Παγγαίου) Ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου κατὰ τὸ ἔτος 1922», 16^ν: «Ἐγράφη παρ' ἐμοῦ τοῦ λογιωτάτου Ἀλεξάνδρου Πηλιάδου μετὰ τῆς προσηκούσης ἐπιμελείας καὶ διορθώσεως ἐν ἔτει αὐγούστου κδ καὶ ἔστω εἰς μνημόσουνον», 17^ρ: «μεγαλωνάριον εἰς τὸν αὐτὸν ἅγιον ἀθανάσιον τὸν ἐν τῷ Γάνφ. Τῶν ἀρχιερέων ἢ καλλονῆ, καὶ τῶν μοναζόντων ὁ προστάτης, καὶ ὁδηγὸς καὶ τῆς ἐκκλησίας ὁ πρόεδρος ὁ μέγας ἡμᾶς ταῖς σαῖς πρεσβείαις πάτερ διάσωσον», «Ἔτερον. Τὸν φωστῆρα πάντες τὸν παμπαῖ τὸν τὴν οἰκουμένην καταυγάζοντα διδασκαίς τὸν ἐν ἱεράρχαις ἀθανάσιον μέγαν ἡμῶν δὲ πολιοῦχον ὕμνοις τιμήσωμεν», 17^ν: «Ἀπὸ τῆν Ἐκκλησίαν Γάνου (ἁγ. Χαλαλάμπου) εἰς τὴν τοῦ ἐν Πρασίφ 1922 (Παγγαίου) Ἁγίου Ἐλευθερίου» (χέρι Σωφρονίου Ἐλευθερουπόλεως), 18^ν: «Ἰωάννης ὁ τοῦ [Προέ]δρου 1844 Νοεμβρίου 8», «Χρ. Καργόπουλος πρῶτος ψάλτ(ης) 1 Ὀκτώ(βρι)ου 1911» (μὲ μολύβι), «Ἡ παροῦσα ἀκολουθία τοῦ ἐν Γάνφ ἀσκήσαντος ὁσίου Ἰουλιανῶν πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἤχθη ἐκ τῆς ἐκεῖ ἐκκλησίας (τοῦ ἁγίου Χαλαλάμπου) εἰς τὸν ἐν Πρασίφ (Παγγαίου) μητροπολιτικὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου κατὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ 1922. Ἐν Πρασίφ (Παγγαίου) τῇ Τετάρτῃ τοῦ Πάσχα 14/27 τετάρτου 1949. † Ὁ Ἐλευθερῶν Σωφρόνιος».

SUMMARY

Georgios Papazoglou, Palaeographical researches in East Macedonia and Thrace.

I. Parchment pages of manuscript codices (8th-13th C) of a private collection.

We are studying seven parchment pages of manuscript codices, belonging to a private collection: Two are of the 8th-9th C, one of the 10th C, two of the 10th-11th C and two of the 12th-13th C.

II. Three manuscripts of the female convent «Υπαρanti» at Pangaion.

We are studying three manuscripts of the 15th-19th C belonging to the female convent «Υπαρanti» on Mount Pangaion. They are: a diary (Μηναῖον), a reading book (Μαθηματάριον) and a liturgical text (Ἀκολουθία).